

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11(1) 2024

Mass Communication Special Issue

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 15.10.2024

Kabul tarihi | Accepted: 14.12.2024

Yayın tarihi | Published: 15.12.2024

Rəhilə Kəsəmənli

<https://orcid.org/0009-0009-0945-2453>

Associate Professor, Doctor of Philosophy, Baku State University, Faculty of Journalism, Department of New Media and Communication Theories, Azerbaijan, rehilekesemenli2@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Kəsəmənli, R. (2024). Əhməd Bəy Ağaoğlu-Cəmiyyətin Həyatında Jurnalistikanın Yeri və Rolu Haqqında. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Mass Communication Special Issue*, 11 (1), 125-140.

Əhməd Bəy Ağaoğlu-Cəmiyyətin Həyatında Jurnalistikanın Yeri və Rolu Haqqında

Xülasə

Cəmiyyətin həyatında jurnalistikanın mühüm rol oynadığını görən Əhməd bəy Ağaoğlu özü də bu sahədə çox böyük işlər görür. Mənsub olduğu cəmiyyətin insanlarını maarifləndirən böyük mütəfəkkir bunun üçün daim jurnalistikanın, qəzetlərin, jurnalların imkanlarından geniş istifadə edir. O vaxt Çar Rusiyasında hansısa bir mətbu orqanı təsis etmək demək olar ki, mümkünsüz bir iş idi. Lakin Avropada ali təhsil almış bir şəxsin orada qalmaq imkanları ola-ola Vətənə qayıtmasını əldə əsas tutaraq bütün çətinlikləri göz önünə aldığını və onları dəf etməyə hazır olduğunu görürük. Əhməd bəy Ağaoğlu jurnalistika ilə bütün ömrü boyu məşğul oldu. Daim bu tribunadan istifadə etdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun hadisələrə münasibət tərzini də özünəməxsus idi. O, dövrün bir sıra jurnalistləri və publisistləri kimi yalnız cəmiyyətin eybəcərliyini açıb göstərmirdi. Eyni zamanda bundan çıxış yollarını da göstərirdi. Real mübarizə metodlarını, ondan istifadə üsullarını dönə-dönə öz məqalələrində əks etdirən Əhməd bəy gələcək nəsillərin

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

bundan istifadə edəcəyi qənaətində idi. Həqiqətən də Əli bəy Hüseynzadə və onun tərəfindən əsası qoyulan, inkişaf etdirilən “türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” fikri həm o zamankı, həm də bu günkü Azərbaycan, o cümlədən digər Türk dövlətləri üçün inkişaf və tərəqqi şüarına çevrildi.

Açar sözlər: ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, ədəbi tənqi, mətbuat, cəmiyyət

Ahmet Bey Ağaoğlu - On the place and role of journalism in public life

Abstract

Ahmet Bey Ağaoğlu, who realises that journalism plays an important role in the life of society, personally carries out great works in this field. The great thinker, who educates the people of the society he belongs to, constantly uses the possibilities of journalism, newspapers and magazines for this purpose. At that time, it was almost impossible to establish a press in Tsarist Russia. However, we see that a person who had received higher education in Europe, taking into account the fact that he could return to his homeland if he had the opportunity to stay there, took into account all the difficulties and was ready to overcome them. Ahmet Bey Ağaoğlu was engaged in journalism all his life. He constantly used this tribune. Ahmet Bey Agaoglu's attitude towards events was unique. Like many journalists and publishers of the time, he not only exposed the ugliness of society. He also showed the way out. Ahmed Bey, who repeatedly reflected the real methods of struggle and the methods of using them in his writings, was convinced that future generations would also use them. Thus, the idea of ‘Turkification, modernisation, Islamisation’, founded and developed by Ali Bey Huseynzade, became the slogan of development and progress for Azerbaijan both then and now, including other Turkic states.

Keywords: social-political, literary-artistic, literary criticism, press, society

Giriş

Artıq bir neçə əsrdir ki, insan cəmiyyətinin həyatında jurnalistika çox mühüm yer tutur. İctimai rəyin formalaşmasında, bizi əhatə edən aləmlə bağlı ən vacib xəbərlərin yayılmasında jurnalistikanın və jurnalistlərin oynadığı rolu danmaq mümkün deyil. Bu reallığı digər ölkələrin ziyalıları kimi Azərbaycan mətbuatının da öndə gedənləri hələ bir əsr əvvəlcədən duymuşdular. Ona görə də onların bütün çarpışmalarının və mübarizələrinin əsasında bir mətbu orqanı təsis edərək xalqı maarifləndirmək, dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar etmək, öz xalqının mütərəqqi bəşəri proseslərdən geri qalmamasına çalışmaq dururdu. Azərbaycan mətbuatının qaranquşu sayılan “Əkinçi”ni ərsəyə gətirən Həsən bəy Zərdabi və ondan sonrakı bütün vətənpərvər jurnalistlərimizin, böyük əksəriyyəti publisistlərimizin bu istiqamətdə çalışdığını söyləyə bilərik. Bir çox sahələrdə öz sözünü demiş Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalist kimi də çox zəngin və geniş fəaliyyət göstərdiyini söyləyə bilərik. Rusiyada və Avropada ali təhsil almış, o

dövrün inkişaf etmiş cəmiyyətlərinin nümayəndələri ilə tanış olmuş Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbuatın rolunun nə qədər vacib olduğunu dərinlən dərk etməsini onun bütün fəaliyyəti boyunca gördüyü işlərdən şahidi oluruq. Hələ Fransanın Sarbonna Universitetində təhsil alarkən şərqşünaslar E. Renan və J. Darmstaterin rəhbərliylə “Jurnal de Debat”, “Revü Veen”, “Nouve Revü” kimi fransız mətbu orqanlarında çap etdirdiyi məqalələr bunu sübut edir. O, bununla da Fransa həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan bu mətbu orqanlar vasitəsilə öz fikirlərini, o cümlədən təmsil etdiyi ölkə, cəmiyyətlə bağlı fikirlərini çatdırmaq imkanı əldə etmişdi.

Vətəninə xeyir verməyə çalışan bir ziyalı kimi Fransada təhsilini başa vurandan sonra Azərbaycana dönən Əhməd bəy Ağaoğlu siyasi fəaliyyətlə yanaşı jurnalist kimi çalışmalarına da qətiyyənlə ara vermirdi. Onun Bakıya dönərək mətbu orqan təsis etmək üçün göstərdiyi bir neçə cəhdin uğursuzluqla nəticələndiyini söyləmək mümkündür. Lakin bütün bu süni maneələr Əhməd bəy Ağaoğlunu usandırmır. Təqdirəlayiq haldır ki, o, tutduğu yolun, mətbuatın millətə verə biləcəyi xeyiri əvvəlcədən gördüyü üçün işini inadla davam etdirir. Bir müddətdən sonra onun bu gərgin çalışmaları öz bəhrəsini verir. Dövrün maarifçilik hərəkatlarını, millətə xeyir verə biləcək prosesləri daim dəstəkləyən milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev “Kaspi” qəzetini alaraq bu mətbu orqanını bütövlükdə Əhməd bəyin ixtiyarına verir. Lakin Əhməd bəy Ağaoğlunun “Kavkaz”, “Həyat”, “Kaspi” kimi mətbu orqanlarındakı fəaliyyəti “İrşad” dakı qədər geniş olmayıb. Həqiqətən Əhməd bəy Ağaoğlu “İrşad” ın onun üçün yaratdığı meydandan hərtərəfli şəkildə istifadə edə bildi. Onun öz zəngin və çoxşaxəli yaradıcılıq potensialını burada nümayiş etdirə bildiyini söyləsək bəlkə də şişirtmə etmərik. Bu böyük insanın çalışqanlığı, aktivliyi o dövrün ziyalılarından olan Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov və başqaları tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. Dörd il ərzində 536 nömrəsi çap olunan qəzetin rəhbəri kimi Əhməd bəy Ağaoğlu cəmiyyətlərin həyatında jurnalistikanın yeri və rolunu bildiyinə və yüksək qiymətləndirdiyinə görə burada ən müxtəlif mövzulara toxunur, insanları maraqlandıran polemikaları açə bilirdi. Onun məqalələri daim aktuallığı və əhəmiyyəti ilə diq qəti cəlb edirdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbuata verdiyi diqqəti “İrşad” a yanaşmada “təki bu tərəqqi olan sərmayə əlimizdən çıxmasın” deməsindən də aydın şəkildə görmək olur. O, bununla da apardığı mübarizənin millət namına olduğunu bir daha sübut edir. Onun qəzetin ictimai-mədəni səmərəsini daim belə bir şəkildə qiymətləndirdiyinin şahidi oluruq (İrşad, 16.04.1906). Əhməd bəy Ağaoğlu sadəcə olaraq jurnalistik fəaliyyətlə məşğul olmur, eyni zamanda digər həmkarlarını, həmfikirlərini də bu işdə aktiv şəkildə iştiraka həvəsləndirirdi. Onun Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi

“Həyat” qəzetinə, “Füyuzat” jurnalına, Cəlil Məmmədquluzadənin nəşri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalına göstərdiyi münasibətlərdə bu məqam üzə çıxır. Ona görə də Əhməd bəy Ağaoğlunun yalnız mətbuat orqanlarına qarşı deyil eyni zamanda onları nəşr edən jurnalistlərə qarşı tutduğu həvəsləndirici rolu qeyd etməmək mümkün deyil. “İrşad” ın birinci sayında “Qəzetəmizin məsləki” məqaləsində yatmış millətini sürətli karvan dalınca getməyə həvəsləndirəcəklərini bildirməklə o dövrün ən aktual və çətin bir problemini həll etməyə girişir. Zəhmət Əhməd bəy Ağaoğlu qəzetin, jurnalistikanın buna xidmət etməli olduğunu gözəl bilir. Maarifçilik funksiyasını həyata keçirən, kütlələrin gözünü açmağa çalışan bu böyük insan Həsən bəy Zərdabi ənənələrini davam etdirir. Əhməd bəy Ağaoğlu cəmiyyətin həyatında jurnalistlərin çox böyük rol oynaya biləcəyini anlayır. O, Fransa və digər Qərbi ölkələrində bunun şahidi olmuşdu. Azərbaycanın jurnalistika sahəsində Qərbi ölkələrindən, geri qaldığını görən Əhməd bəy Ağaoğlu bu sahənin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəmir. Həqiqətən də onun çox zəngin və gərgin əməli fəaliyyəti bu sahənin inkişafına müəyyən qədər təkan verir.

Bir şərqli kimi Şərq dünyasının dərin yuxuya getməsi qəzetin, jurnalistikanın əhəmiyyətini tam dərk edə bilməməsi onu çox narahat edir. Əhməd bəy Ağaoğlu dərin təəssüf hissi ilə qeyd edərək “İrşad” da olduğu kimi “Kaspi”də də bu məqamı daim narahatçılıqla qələmə alır. O, müsəlmanların çox ləng tərپənməsini, dəqiqlik və sürətli yanaşma tələb edən jurnalistikaya xüsusi diqqət ayırmamasını tənqid edir. Bir sıra qərəzli publisistlər kimi Əhməd bəy Ağaoğlu günahı heç də İslam dininin üzərinə yıxmır. Həqiqəti olduğu kimi təqdim edir. Bir mütəfəkkir kimi haqlı olaraq çap işini əngəlləyən məqamlar sırasında qanunun işləməməsini, çoxluğun idarəçilikdən kənarlaşdırılmasını göstərir. Həqiqət də belədir ki, jurnalistika bacardıqca həqiqəti dediyi üçün despot hakimlər onun inkişafına imkan vermir. Şərq isə bu cür hakimlərdən heç də xali deyildi. O, belə durumda ya çap işinin ümumiyyətlə inkişaf etməyəcəyini yaxud da başqa, lazım olmayan formada inkişaf edəcəyini deyir (Kaspi, N-255-262, 1899). Əhməd bəy Ağaoğlu problemin yalnız bununla bitmədiyini diqqətə çatdırır. O, şərtlərini daha ətraflı apararaq Şərqi əlifba problemi ilə də qarşı-qarşıya dayandığını söyləyir. O, bu cür əlifba ilə gündəlik çap məhsulları hazırlamağın mümkün olmadığını nəzərə çatdırır. Bütün bunlar Əhməd bəy Ağaoğlunun nə qədər dərin biliyə malik olduğunu göstərir. Eyni zamanda o mövcud problemin həllini dərinləndirən bildiyini, onun yollarını göstərdiyini sübut edir.

1. Azərbaycan ədəbi-bədii dünyagörüşünün inkişafında Əhmədbəy Ağaoğlunun xidmətləri

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafında Ə. Hüseynzadə, F. Köçərli, N. Nərimanov, S. Hüseyn, A. Sur və başqaları kimi Əhmədbəy Ağaoğlunun da yüksək xidmətləri olub. İctimai-siyasi baxımdan olduqca mürəkkəb bir dövüldə milli, dini, əxlaqi dəyərləri, türkün tarixini, yaddaş məsələlərini, azadlıq və müstəqillik prinsiplərini heç nədən çəkinmədən təbliğ və tərənnüm etmək asan bir məsələ olmayıb. Ə. Ağaoğlu təkamül yolu ilə inkişafa üstünlük verir, yeni nəzəriyyələrini təbliğ edir, xalqı tərəqqiyə səsləyirdi. Tənqidçi ədəbiyyat və sənəti tərənnüm edərkən, heç zaman ümumbəşəri dəyərləri, əxlaq və mənəviyyat məsələlərini, humanizm prinsiplərini unutmayıb. Ona görə də Ə. Ağaoğlu dünyada baş verən ictimaisiyasi hadisələri araşdırarkən təmiz ideyaları ön plana çəkir, təkamül yolu ilə inkişafa və dəyişməyə bəraət qazandırır.

Ə. Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi sahədə xidmətlərindən danışarkən, təkcə onun klassik irsə ümummillə sərəvət kimi baxmasını söyləmək kifayətdir. O, Rusiya, Fransa, Hindistan, Türkiyə, İran, ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini bütün bəşəriyyətin uğuru kimi qiymətləndirirdi. Tənqidçi yeni ədəbiyyatın özəlliyini onun müasir həyatla səsleşməsində, mövzu və qəhrəmanların orijinallığında görürdü. Tənqidçi bu xüsusiyyətlərə malik ədəbiyyatın yaradılmasını, sivil cəmiyyətin uğuru kimi qiymətləndirirdi (Hüseynov, 6-12 avqust 2005). Əslində XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası ərazisində müstəmləkə şəraitində yaşayan millətlərin öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxdıqları bir vaxtda bu fikirlər son dərəcə aktual idi. O, təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə çar Rusiyası ərazisində millətçiliyin meydana gəlməsini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Tənqidçi xalqın tərəqqisi üçün milli mətbuatın sərbəst fəaliyyətini vacib sayırdı. O, milli mətbuatı ictimai-siyasi təzyiqlərdən qoruyur, qəzet və jurnalların problemlərinə can yanğısı ilə yanaşırdı. O, mətbuat və ədəbiyyatı birbirinə qarşılıqlı təsir göstərən amil kimi qiymətləndirir və hər ikisinin mühafizəsinə çalışırdı. Yeni ədəbiyyatın yaradılması, realist və romantik cərəyanların eyni səviyyədə inkişafı, dünya ədəbiyyatının uğurlarından bəhrələnmə, milli təfəkkürün, dünyagörüşünün formalaşması hər zaman Ə. Ağaoğlu yaradıcılığının mərkəzində dayanıb. Mənsub olduğu cəmiyyətin insanlarını maarifləndirən böyük mütəfəkkir bunun üçün daim jurnalistikanın, qəzetlərin, jurnalların imkanlarından geniş istifadə edir. O vaxt çar Rusiyasında hansısa bir mətbuat orqanı təsis etmək demək olar ki, mümkünsüz bir iş idi. Lakin Avropada təhsil almış bir şəxs orada qalmaq

imkanları ola-ola Vətənə qayıtmasını əldə əsas tutaraq bütün çətinlikləri göz önünə aldığı və onları dəf etməyə hazır olduğunu görürük.

Əhməd bəy Ağaoğlu jurnalistika ilə bütün ömrü boyu məşğul oldu. Daim bu tribunadan istifadə etdi. Baxmayaraq ki, belə bir mövqeni saxlamaq ona həddindən artıq baha başa gəlirdi. Problemlərə və düşmənlərə qarşı fikirlərində həddindən artıq cəsarətli, bəzən hətta sərt olan Əhməd bəy Ağaoğlu qarşı tərəfdən də bu cür münasibət görürdü (Ə. Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri, 2006). Lakin onun fəaliyyətini təqdir edən, hətta ona bu işdə yardımçı olan ziyalılar, söz sahibi olan insanlar da var idi. Onlar Əhmədbəy Ağaoğlunun milli-ideoloji, ideya-siyasi mübarizəsinin düzgün istiqamətdə aparıldığına şahidi olaraq bu işdə onu dəstəkləyirdilər. Geniş yaradıcılıq fəaliyyətinə görə həm Nəriman Nərimanov, həm də Atatürk onu birgəişləməyə dəvət eləmişdilər. Əhməd bəy Ağaoğlunun uzun müddət Türkiyədə mətbuat sahəsində aparıcı bir mövqeyə sahib olması, çoxşaxəli fəaliyyət qurması da onun istedadına verilən qiymətdir. Əhməd bəy Ağaoğlu mətbu orqan vasitəsilə cəmiyyəti maarifləndirmək üçün heç nədən çəkinmirdi. Hətta ömrünün sonlarına yaxın mətbu orqan təsis edərkən onun fəaliyyətinə şərait yaratmaq üçün evinin əşyalarını satmaqdan belə çəkinməmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun hadisələrə münasibət tərzində özünəməxsus idi. O, dövrün bir sıra jurnalist və publisistləri kimi yalnız cəmiyyətin eybəcərliyini açıb göstərmirdi. Eyni zamanda bundan çıxış yollarını da göstərirdi. Real mübarizə metodlarını, ondan istifadə üsullarını döndə-döndə öz məqalələrində əks etdirən Əhməd bəy gələcək nəsillərin bundan istifadə edəcəyi qənaətində idi. Həqiqətən də Əli bə Hüseynzadə və onun tərəfindən əsas qoyulan, inkişaf etdirilən “türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq” fikri həm o zamankı, həm də bu günkü Azərbaycan, o cümlədən digər Türk dövlətləri üçün tərəqqi şüarına çevrildi. İctimai rəyin formalaşmasında, bizi əhatə edən ələmlə bağlı 10, ən vacib xəbərlərin yayılmasında jurnalistikanın və jurnalistlərin oynadığı rolunu danmaq mümkün deyil. Bu reallığı digər ölkələrin ziyalıları kimi Azərbaycan mətbuatının da öndə gedənləri hələ bir əsr əvvəlcədən duymuşdular. Ona görə də onların bütün çarpışmalarının və mübarizələrinin əsasında bir mətbu orqan təsis edərək xalqı maarifləndirmək, dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar etmək, öz xalqının mütərəqqi bəşəri proseslərdən geri qalmamasına çalışmaq dururdu. Bir çox sahələrdə öz sözünü demiş Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalist kimi də çox zəngin və geniş fəaliyyət göstərdiyini söyləyə bilərik. O, Rusiyada və Avropada ali təhsil almış, o dövrün ziyalı nümayəndələri ilə tanış olmuş Əhməd bəy Ağaoğlu cəmiyyətin Hələ inkişafında mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Fransanın Sarbonna Universitetində təhsil alarkən şərqşünaslar E. Renan və J. Darmstraterin rəhbərliyi ilə

“Jurnal de Debat”, “Revü Veen”, “Nouve Revü” kimi fransız mətbu orqanlarında çap etdirdiyi məqalələr bunu sübut edir. O, bununla da Fransa həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan bu mətbu orqanlar vasitəsilə cəmiyyətlə bağlı fikirlərini xalqa çatdırmaq imkanı əldə etmişdir.

Vətəninə xeyir verməyə çalışan bir ziyalı kimi təhsilini başa vurandan sonra Azərbaycana dönan Əhməd bəy Ağaoğlu siyasi fəaliyyətlə yanaşı jurnalist kimi çalışmalarına da qətiyyənlə ara vermirdi. Onun Bakıya dönərək mətbu orqan təsis etmək üçün göstərdiyi bir neçə cəhdı uğursuzluqla nəticələndiyini söyləmək mümkündür. Lakin bütün bu süni maneələr Əhməd bəy Ağaoğlunu usandırmır. Təqdirəlayiq haldır ki, o, tutduğı yolun, mətbuatın millətə verə biləcəyi xeyiri əvvəlcədən gördüyü üçün işini inadla davam etdirir. Bir müddətdən sonra onun bu gərgin çalışmaları öz bəhrəsini verir. Milli ədəbiyyatın xaraktersizlik böhranı keçirməsini əsaslandırmağa çalışan Ə. Ağayev məsləkdaşından bir neçə il əvvəl “Kaspi” (1903) qəzetində çıxış edərək Şərqlə xalqlarını dini-mistisizmdə ittiham edirdi edirdi (Axundov, 1980). Dövrün maarifçilik hərəkatlarını, millətə xeyir verə biləcək prosesləri daim dəstəkləyən milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev “Kaspi” qəzetini alaraq bu mətbu orqanı bütövlükdə Əhməd bəyin ixtiyarına verir. Əhməd bəy Ağaoğlu sadəcə olaraq jurnalistik fəaliyyətlə məşğul olmur, eyni zamanda digər həmkarlarını, həmfikirlərini də bu işdə aktiv şəkildə iştiraka həvəsləndirirdi. Onun Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdiyi “Həyat” qəzetinə, “Füyuzat” jurnalına, Cəlil Məmmədquluzadənin nəşri olduğı “Molla Nəsrəddin” jurnalına göstərdiyi münasibətdə bu məqam üzə çıxır. Əhməd bəy Ağaoğlunun yalnız mətbuat orqanlarına qarşı deyil eyni zamanda onları nəşr edən jurnalistlərə qarşı tutduğı həvəsləndirici rolu qeyd etməmək mümkün deyil. Diqqətəlayiq haldır ki, Ə. Ağaoğlu klassik əsər və şəxsiyyətlərə bu əhklam, doğıma normaları ilə deyil, analitik təhlil prinsipləri ilə yanaşır, tənqidi təfəkkürün imkanlarından istifadə edərək milli tarixi gerçəkliyə işiq salırdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatda canlanma baş verməsində, ayrı-ayrı təbəqələrin sosial-siyasi hüquqlar uğrunda mübarizəyə qalxmasında, milli fikirdə irəliləyişlərin yaranmasında, ən əsası isə ədəbi-bədii dünyagörüşünün inkişafında Ə. Ağaoğlunun xidmətləri çox olub. O, XX əsrin əvvəllərində hələ yenicə formalaşmağa başlamış tarix və yaddaş problemini publisistikanın başlıca mövzularına çevirdi. Ağaoğlunun yaradıcılığı vasitəsilə xalq pantürküst, panislamist anlayışlarının əsil mahiyyətlərinin nədən ibarət olduğunu anladılar. İslahatçılığa meyilli olan tənqidçi öz publisistik yazılarında xalq mentalitetinin müsbət keyfiyyətlərini üzə çıxarmaqla tarixi ənənələrin əleyhinə olmadığını sübut etməyə çalışırdı. Əslində yaradıcılığının mərkəzində elmilik və fəlsəfilik, tarixi yaddaş və müasirlik, əxlaqpərəstlik,

millilik və bəşərlik, dini mühakim, ictimai-siyasi motivlər, avropaçılıq kimi prinsiplər dayanırdı. Bu ictimai-siyasi xadim xalqın ədəbi-bədii dünyagörüşünün inkişafına təsir göstərməyə bilməzdi (Axundov, 1980). Publisistin digərlərindən fərqli olaraq “Quran” a yalnız müsəlmanların müqəddəs kitabı kimi deyil, hikmət, təfəkkür, əxlaq mənbəyi kimi münasibəti əslində Azərbaycanın yox, bütün türk dünyasının, müsəlman aləminin uğuru idi. Tənqidçinin ictimai-siyasi məsələlərə açıq-aşkar rəy bildirməsi, məqalələrində Rusiya, Avropa, Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının ictimai-mədəni həyatlarına toxunması, milliyətçilik, müstəqillik kimi mövzulara biganə qalmaması xalqın diqqətindən kənar qala bilməzdi. Əslində bəzi hakim qüvvələrin Ə. Ağaoğlu yaradıcılığını cəfəngiyat adlandırmaları, publisisti qeyri-obyektivlikdə günahdırmaları və ona “pantüküst”, “panislamist” damğası vurmaları heç də təsadüfi deyildi. Çünki Ə. Ağaoğlunun ədəbi irsi, söylədiyi tənqidi fikirləri, ictimai-siyasi sahə ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələri onların dediyi kimi, bəsit bir cəfəngiyat olsaydı, tənqidçi nə bu qədər təqiblərə məruz qalar, nə də ömrünün sonunadək mühacirət həyatı sürməyə məcbur olardı. Ə. Ağaoğlu Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq real görünənlərlə ideal olanlar arasındakı fərqi elmi və fəlsəfi tərifi verdi. O, ilk dəfə əsil dinlə mövhumatı, təbii milli ruhla şovinizmi, dəyişdirilmiş tarixlə həqiqi faktları, köhnənin buxovundan çıxma bilməyən cəmiyyətlə sivilizasiyanı üz-üzə qoydu. Əslində Ə. Ağaoğlu hansı sahəni əhatə etməsindən asılı olmayaraq, heç bir yeniliyi ideal formada təbliğ edib onu insanlara kor-koranə qəbul etdirməyə çalışmırdı. O, köhnə ilə təzani konkret faktlarla müqayisə edir, hər ikisinin mənfi və müsbət cəhətlərini ortaya qoyur və sonda oxucuya azad seçim imkanı yaradırdı. Doğrudan da ədəbi tənqidin oxucuya müəyyən bir əsil mahiyyəti də elə bundan ibarətdir mövzunu başa düşməkdə, ona münasibət bildirməkdə kömək etmək.

2. Əhməd bəy Ağayevin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsi və mətbuata dair fikirləri haqqında

Əhməd bəyin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsində əsas diqqət XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatın inkişafının səbəbləri, əhəmiyyəti və cəmiyyətin, yaradıcı şəxslərin bu yolla öhdəsinə düşən vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli yollarına yönəldilmişdir. Əhməd bəyin haqlı qənaətinə görə, min illərlə qəflət yuxusuna uyub hər bir tərəqqi və inkişafdan geri qalan, getdikcə gücü tükənməkdə olan Qafqaz müsəlmanlarının milli ruh yüksəkliyi ilə hərəkətə gəlmələrinin əsas səbəbi azadlıq hərəkatıdır.

Ə. Ağayev bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan xalqının potensial imkanlarının, istedad və qabiliyyətinin hüdudsuzluğuna, tanrının və təbiətin ondan heç bir şey əsirgəmədiyinə də güvənir,

həmin imkanların, güc və qabiliyyətin hərəkətə gəlməsi, onların düzgün istiqamətə yönəldilməsi nəticəsində tezliklə inkişaf etmiş millətlərin sırasında dayana biləcəyimizə inanırdı... Eyni zamanda dərin təəssüf hissi ilə bütün güc və qabiliyyətimizin uzun əsrlər boyu milli inkişafımıza zidd olub, bizi geriliyə, məhvə sürükləyib ayaqlar altında qalmağa, başqalarının əlində xarü zəlil olmağa sürükləyən əməllərə sərf olunduğunu da diqqətə çatdırırdı (Hüseynzadə, 18.05.1906). Bütün bunların artıq arxada qaldığı, dövrün tələbinə uyğun olaraq, cavanlarımızın yavaş-yavaş tərbiyə tapıb, məktəb görüb, qeyri tayfaların və dünyanın əhval və əxlaqından müxbir olub qeyrətə gələrək iş görmələri, millət fikrinə düşmələri müəllifin ruhunu yüksəldir, işıqlı sabaha inamını artırır. Təkcə soydaşlarının milli tərəqqi istiqamətində hərəkətə gəlib çoxlu sayda milli qanlı əliqələmli ziyalı cavanların olması deyil, həm də onların əksəriyyətinin işbilən, istedad sahibi olmalarıdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının karikatura və yazılarının həm, ideyası, həm məzmun və məna dərinliyi, həm də bədii tərtibatı və mədəni, mənəvi təsir gücünün yüksəkliyi haqda söylənən fikirlər də bunu təsdiq etməkdədir. “Molla Nəsrəddin” dən alınan təəssürat, onun hər cəhətdən yüksək səviyyədə olmasından gələnən qənaət “Dəbistan” jurnalının da səviyyəli və milli ruhlu, təlim tərbiyənin sirlərinə, metodlarına kifayət qədər bələd olan müəlliflər tərəfindən çıxarılması müəllifdə onun da səviyyəli olacağı inamını yaradır. Ona görə fikrinə belə davam edir:

“Əminik ki, “Dəbistan” da öz dairəsində bir layiq, möhtərəm, bəsirət artıran, məlumatlı cəridə olacaq; üsuli-tərbiyəmizə böyük- böyük xidmətlər edəcək” (Hüseynzadə, 18.05.1906). “Dəbistan” kimi tədris, tərbiyə məsələlərinə üz tutan, pedaqoji sahəyə dair problemləri işıqlandırıb onların həlli yollarını göstərməyi qarşısına məqsəd qoyan bir nəşrin o dövr üçün (həm də indi) xüsusi dəyərə malik olduğunu, vacibliyini müəllif belə əsaslandırır:

“Bu maddə, yəni üsuli tərbiyə məsələsi biz müsəlmanlar üçün ən böyük, ən mühüm maddələrdən biridir. “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsi haqqında ətraflı və əsaslı söhbət açıb onu geniş ictimaiyyətə çatdırmaq həm elmi, həm mədəni, mənəvi, həm ideoloji cəhətdən vacib məsələdir (Ağayev, 16.04.1906). Milli mədəni, mənəvi, əxlaqi şüurun formalaşdırılması, dövlətçilik, vətəndaşlıq istiqamətində inkişaf etməsində pedaqoji mətbuatın rolunu, əhəmiyyət və dəyərini şərh etməklə yanaşı, oxucuların, xalqın bu sözlərə, məsləhət və tövsiyələrə qulaq asıb-asmayacağına da vacibliyi diqqətə çatdırılır. Göstərilir ki, başlanan xeyirxah işin yarıməsi üçün iş sahiblərinə, fikir və məqsəd sahibinə qulaq asıb, deyilənlərə əməl etməyi bacaranların - oxucu və camaatın olması da əsas şərtlərdəndir. Əks halda bütün görülən işlər, söylənən dəyərli fikirlər havaya, boşuna atılan güllələr kimi olar. Doğrudan da, oxucusu olmayan mətbu orqanın işi, fikri

və amalı iş keçməz, o iş başında dura bilməz. Ona görə Əhməd bəy oxuculara qəzet (jurnal) çıxartmağın, jurnalistikanın ağırlığı, çox xərc, zəhmət və vətəndaş fəallığı hesabına ərsəyə gəlmiş barədə də məlumat verməyi lazım bilərək oxucuları bir bu qədər zəhmət və məşəqqət, xərc və məhrumiyyət hesabına başa gələn, millət və milli tale üçün dəyərli nemətin qədrini bilməyə, onu yaşatmaq, həm də özünün işıqlı sabahını təmin etmək naminə fəallığa, maddi və mənəvi dəstəyə səsləyirdi. Göstərilirdi ki, əks təqdirdə qələm əhli olan ziyalılarımız küskünləşərək, işdən soyuyub hərəsi bir başqa sənətin dalınca gedər. Nəticədə indi çatdığımız son dərəcə əhəmiyyətli nemətə - mətbuata bir daha çətin ki, əlimiz çata. Belə bir aqibət isə, əlbəttə, milli və dövləti fəlakət olardı. Ancaq Əhməd bəy Ağayev milli mətbuatın və inkişafın işıqlı sabahına belə bir əminliklə inanırdı. Böyük jurnalist, ictimai xadim və mütəfəkkirin ümid və arzuları, vətəndaş narahatlıqları bu gün öz bəhrəsini vermişdir; milli mətbuat və dövlətçiliyimizin uğurları fikrimizə əsasdır.

3. Ə. Ağaoğlu və “Kaspi” qəzeti

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu vəzifəni daha çox həyata keçirən mətbuat orqanları sırasında "Kaspi" qəzetini və onun yazarlarından çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçən Ə. Ağaoğlunun əsasən publisist, nəşir, redaktor kimi dövrü mətbuatın və milli ictimai fikrin inkişafında önəmli yeri və rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1881-ci ildə Bakıda rus dilində qeyri-rəsmi, ictimai, ədəbi və siyasi bir orqan kimi nəşrə başlayan “Kaspi” qəzeti təkcə mətbuatımızın deyil, mədəniyyətimizin, ictimai-siyasi fikir tariximizin inkişafında da xüsusi yer tutur. O, Bakı milyonçusu Zeynalabdin Tağıyevdən rus dilində nəşr olunan “Kaspi” qəzetində çalışmaq təklifi alır. “1898-ci ildən 1905-ci ilə kimi Ə. Ağaoğlu “Kaspi” nin fəal mühərriri və ədəbi tənqid şöbəsinin müdiri olmaqla yanaşı, faktiki olaraq nəşrin qeyri-rəsmi redaktoru vəzifəsini də icra edirdi. Əhməd bəy Ağaoğlu “Kaspi” qəzetində Qərb və Şərqlin müxtəlif ictimai-siyasi, ədəbi, dini-fəlsəfi tərəflərini işıqlandıran 200-dən çox məqalə yazmışdır. Bu məqalələrin siyahısı publisistin hərtərəfli maraqlarından xəbər verir, milli dirçəlişin bütöv bir proqramını əhatə edir. “Vətənə etibarlı, ruhən təmiz niyyətli insanlar lazımdır” deyən Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, ümumən müsəlman milli düşüncəsinin inkişafında obyektiv faktorlarla yanaşı, millətin ideoloqlara, düşünən beyni olan ziyalılara ehtiyacı var. Əhməd bəyin millətlərarası münaqişələrə həsr etdiyi məqalələri bu gün də aktualdır. Bugünkü Şərq dünyasının siyasi mənzərəsinə diqqət yetirsək, Ə. Ağaoğlunun “Kaspi”də dərc olunan yazılarının mövzu və problematikasının müasirliyi, günümüz üçün aktuallığı qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, Ə. Ağaoğlunun “Kaspi” dəki məqalələrinin əksəriyyəti xalqın siyasi mübarizəsinə həsr edilmişdir. Bu heç də təsadüfi deyil. Çünki, onun bir publisist-jurnalist kimi fəaliyyət göstərdiyi illər çox mürəkkəb, ziddiyyətli siyasi mübarizələrlə zəngin olan dövr idi.

Ə. Ağaoğlu ətalətdən və cəhalətdən yaxa qurtara bilməyən müsəlman dünyasının ən böyük bəlasını fanatizmdə görürdü. Və bu yoldan qurtarmağın, nicat tapmağın çarəsini yalnız elmin, təhsilin inkişafı ilə bağlayırdı (Kaspi, N-255-262, 1899). “Kaspi” qəzetində dövrün mətbuat orqanlarına dair xeyli xülasələr, analitik yazılar dərc olunmuşdur. İctimai rəyin formalaşmasında, bizi əhatə edən aləmlə bağlı ən vacib xəbərlərin yayılmasında jurnalistikanın rolunu dərk edən Ə. Ağaoğlunun yazılarında cəmiyyətin həyatında mətbuatın rolu, vəzifələri, jurnalistin yaradıcılıq problemləri, həmçinin qəzetçiliyin bir sıra mühüm məsələlərinə dair mülahizələr, tövsiyələr vardır. Böyük mütəfəkkir bu qənaətə Fransada mətbu fəaliyyəti zamanı əmin olmuşdur. “Kaspi” qəzetində fəaliyyəti zamanı mətbuat problemlərinə dair dərc etdirdiyi yazılarında jurnalistlərin böyük rolunu diqqətə çatdırır.

Şərqdə mətbuatın xarakterinin müxtəlifliyini vurğulayan mütəfəkkir Ə. Ağaoğlu bu məqamda müsəlman xalqlarının jurnalistikasının icmalına keçir və bildirir ki, “maneələrin təsir qüvvəsi konkret xalqın mədəniyyət və tərəqqi səviyyəsi ilə tərs mütənasibdir və müsəlmanlar arasında mətbuat milli xüsusiyyətlərin və cəmiyyətin vəziyyətinin ifadəçisinə çevrilməyə başlamışdır” (Kaspi, N-255-262, 1899). Şərq xalqları arasında mətbuatın inkişafına mane olan səbəblərin dərinliyini dərk edən publisist: “dövri mətbuat, xüsusən, gündəlik jurnalistika icrada çeviklik və sürət tələb edir. Bir mütəfəkkir kimi cəmiyyətin inkişafında mətbuatın rolunun vacibliyini qeyd edən Ə. Ağaoğlu bu sahənin geriliyini çap işinin zəif inkişafında görürdü. Şərqdə qanunun işləməməsini, despot hakimlərin həqiqi söz tribunası olan mətbuatın inkişafına mane olmalarını vurğulayır. Ədib qeyd edir ki, jurnalistika bacardıqca həqiqəti dediyi üçün hakim dairələr onun inkişafına imkan vermirlər. O, belə durumda ya çap işinin ümumiyyətlə inkişaf etməyəcəyini, yaxud da başqa, lazım olmayan formada inkişaf edəcəyini deyir. “Kaspi” qəzeti və onun yazarı Ə. Ağaoğlu cəmiyyət həyatının aktual, həlli vacib problemlərini ortaya qoymaqla ictimai rəyə təsir edir, onu formalaşdırır və istiqamətləndirir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri olan M.Ə. Rəsulzadənin “Ağaoğlunun o zamankı fəaliyyəti Azərbaycanın “Oyanış tarixində” başdan- başa bir dövrüdür”, deməsi bir daha göstərir ki, Ağaoğlu öz fəaliyyəti ilə xalqını istiqlalə, yeniliyə aparan yolun başlangıcında cəsarətlə addımlamışdır. “Ağaoğlu dünyada baş verən hadisələri, ictimai- siyasi hərəkət və sənət

nəzəriyyələrini araşdırarkən humanizim meyarlarına əsaslanır, inqilabi-demokratik prinsipləri ön plana çəkir, fəlsəfi modernizim-isləhatçılıq ideyalarına arxalanır, təkamül yolu ilə inkişafa, yeniləşmə və dəyişməyə haqq qazandırır (Hüseynzadə, 18.05.1906). Ə. Ağaoğlunun “Kaspi” qəzetindəki fəaliyyəti ilə tanış olarkən bir daha əmin olduq ki, onun bir mütəfəkkir alim və istedadlı publisist kimi yetişməsində bu qəzetin və onun ətrafında olan istedadlı qələm sahiblərinin rolu çox böyük olmuşdur. Sovet siyasi rejiminin süqutu və istiqlaliyyətin əldə edilməsi Azərbaycanda ədəbi- mədəni dəyərlərə milli və ümübəşəri meyarlar mövqeyindən yanaşmaq zərurəti doğurdu. Məhz bunun nəticəsi kimi, mətbuatımızda və ədəbiyyatımızda adları yasaq edilmiş müəlliflərin yaradıcılıq irsinin, eləcə də iştirak etdikləri mətbuat orqanlarının fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün şərait yarandı. Son illərdə “Kaspi”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Açıq söz” və digər mətbuat orqanlarının, M.Ə. Rəsulzadə, O. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu. Ü. Hacıbəyli və bir çox müəlliflərin fəaliyyət yollarının araşdırılması ilə yanaşı, sovet dövründə həm yaradıcılığına, həm də mövqeyinə görə sinfilik və partiyalıq prizmasından yanaşılan və qiymətləndirilən bu kimi mətbuat orqanlarının və müəlliflərin ədəbi irsi yeni metodoloji prinsiplər əsasında tədqiq olunmağa başladı.

4. Ə. Ağaoğlunun dini-fəlsəfi görüşləri

Ə. Ağaoğlunun fəaliyyətə başladığı dövr, xüsusilə 1880-1900-cü illər milli oyanış mənasında Azərbaycan xalqının intibah dövrü kimi qəbul edilə bilər. Bu dövrdə çar Rusiyası tabeliyində olan müsəlmanların islama məhəbbətindən, islami dəyərlərin təbliğindən ehtiyat etmişdir. Ona görə də öz xalqına, millətinə bağlı olan, H. Zərdabi, Ə. Ağaoğlu, F. Köçərli, Ə. Hüseynzadə, Ö.F. Nemanzadə, C. Məmmədquluzadə, N. Nərimanov, M.Ə. Rəsulzadə kimi qabaqcıl ziyalılar bundan ciddi narahat olur və öz əsərlərində islamın elmi şərhini verməyə cəhd göstərirdilər.

Ə. Ağaoğlunun islam və islami dəyərlərlə bağlı publisistik- fəlsəfi əsərləri daha çox “Kaspi” qəzetində özünü göstərmişdir. Ədib “Kaspi” qəzetinin səhifələrində islama dair silsilə məqalələr yazmışdır. “Müsəlman xalqlarının vəziyyəti” ümumi başlığı ilə dərc olunan bu yazılarda islam və islam tarixi geniş şərh edilmişdir. O, “islamdakı təhrifləri ...cəmiyyətin əsaslarını sarsıdan” keyfiyyət kimi şərh etmiş və göstərmişdir ki, islamda tənəzzül olmasaydı cəmiyyət daha düzgün yolla inkişaf edərdi (Ağayev, 21.04.1900). Müəllif bu məqalələrində islamın XVII-XVIII əsrlərdə tənəzzül etdiyindən narahat olurdu. Bu tənəzzülün səbəblərini o ətraflı araşdırır, islamın dirçəlişində türk-tatar irqisinin mühüm rolundan bəhs edirdi. Ə. Ağaoğlu islam dəyərlərinə həsr olunmuş məqalələrində geniş oxucu kütləsinə, Rus imperiyasının oxucularına daha çox müraciət edirdi. O, bu oxuculara müsəlman xalqlarını tanımaq istəyirdi. Təsadüfi deyil ki, müəllif bir çox

məqalələrində islam dini haqqında Rusiyada nəşr olunmuş kitablara, yaxud qəzetlərdə dərc olunmuş məqalələrə cavab və izah verməli olurdu.

Yazılarının birində publisist “Zəkat” adətinin mahiyyətindən söz açır. Məqalə rusiyalı müəllif V. Çerevanskinin “Мир ислама и его пробуждение” kitabının bəzi müddəalarına cavab xarakteri daşıyır. Əsərdə bir çox təhriflərə yol verdiyindən publisist əsərin yalnız “zəkat” haqqında bölməsinə müraciət edir və burada V. Çerevanskinin səhvlərini göstərməyə çalışır. Məlumdur ki, zəkat (ərəbcə- “təmizlik”) müsəlmanlardan alınan, Quranla rəsmiləşdirilmiş, toplanılma qaydası və həcmi şəriətlə müəyyən edilmiş vergidir. Əsasən “zəkat” ehtiyacı olanların xeyrinə ödənilən “kөнüllü vergidir”. Ə. Ağayev müsəlman qanunvericiliyində nüfuz sahibi olan Əllamei-Fəhhami Düməşkiyə istinad edərək “zəkat” ın əsl mahiyyətini izah edir

Ə. Ağaoğlu burada verginin “müqəddəs müharibə” ylə hər hansı bir əlaqəsi varmı?” deyər, oxucuya sual edir və “zəkat” ın yalnız nəcib məqsədlərə xidmət etdiyini göstərməyə çalışır. Publisistin görüşlərinə görə, “zəkat” ın təsis edilməsi labüd və mütləq idi. Çünki məlumdur ki, Qurani Kərimə əsasən kapitaldan faiz əldə etmək qəti qadağandır (Gazeta Kaspiy, 23.03.1901). Əməyi, zəhməti tərənnüm edən Məhəmməd peyğəmbər Ə. Ağayevin mülahizələrinə görə, yoxsullara, kimsəsizlərə, əlil və yetimlərə maddi köməyi “zəkat” vergisi qismində təsis etmişdir və bu vergi yalnız xeyriyyəçilik məqsədi ilə əhalidən könüllü yığılırdı. “Menşikov və islam” adlanan digər yazısında Ə. Ağayev rus ictimai fikrində dolaşan və heç nəyə əsaslanmayan, əslində isə islam dünyasına ləkə yaxmaq məqsədi güdən bəzi iftiralara cavab verməyə məcbur olur. Ədib islamın dəyərlərindən heç bir təsəvvürü olmayan A. Menşikovu islam adından danışmamağa çağırır və bildirir ki, hələ Məhəmməd tərəfindən islam dünyasında xalq nümayəndəliyinin yaranması mümkün və labüd kimi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, Ə. Ağayev islam tarixinə, müsəlman dünyasına aid rus və xarici mətbuatda yol verilən səhvləri həssaslıqla qarşılayırdı, məsələlərə aydınlıq gətirməyi, lazım olan hallarda hətta kəskin cavab verməyi özünə borc bilirdi. Publisistin görüşlərinə görə, Rusiyada və Qərbdə XIX əsrin ikinci yarısına qədər islam dini, Məhəmmədin nəzəriyyəsi təhrif olunurdu, ən qabaqcıl qərb mütəffəkiqləri qəsdən, yaxud məcburən İslama qara yaxırdılar. Volterin və Şekspirin Məhəmməd haqqında fikirlərini Ə. Ağaoğlu “İslamda qadın və islama görə qadın” adlı əsərində müfəssəl araşdırmışdı. Onun fikrincə, islam və müsəlman dünyasına qarşı Qərbdə formalaşmış mövhumat Qərb və Şərq arasında əsrlər boyu davam etmiş xristian və islam dinlərinin müba- rizəsinin nəticəsidir. Bu mənada ədibin fikrincə, orta əsr

ədəbiyyatı, səlib müharibələri dövrü islama və Məhəmmədə qarşı xüsusi amansızlıqla fərqlənmişdi.

Ədibin fikrincə, XIX əsri haqqı olaraq elmi tənqidin təşəkkülü və inkişafı əsri adlandırırlar. Publisistin yazdığı kimi, XIX əsrin ortalarından Qərbin elmi dairələrində islam dininə münasibət xeyli dəyişir. İslamın mahiyyətini dərinlən öyrənən alimlər meydana gəlir. Təkcə islam deyil, bütün Şərq dünyasını araşdıran elmi istiqamət - oriyentalistika öz təşəkkülünü tapır. Elmi dairələrdə islam dini ilə bağlı fərqli mülahizələr yer alır. Elm sahəsindəki bu yeniliklər ədibə gələcəklə bağlı ümidverici fikirlər söyləməyə əsas verir (Hüseynova, 2006). Ə. Ağaoğlu təkcə islam deyil, digər dinlər barəsində də fürsət düşdükcə fikirlərini söyləyirdi. Belə ki, Roma papası XIII Levin ölümüylə əlaqədar publisist ümumiyyətlə papalıq barəsində mülahizələriylə silsilə məqaləsində bölüşür. Papa-hq institutunun yaranma tarixinə baş vuraraq ədib katolik kilsəsinin dünya tarixində, dünya siyasətində yerindən və rolundan söz açır:

“К чему стремилось папство? Девизом его служила старинная формула, недопускающая по самой своей сущности и религиозности никаких, смягчающих обстоятельств. Формула эта: «Без католичества нет спасения!» (Агаев, 13.08.1903). Bu kəlam, ədibin yazdığına görə, qədim romalıların müqəddəs ehkamlarını xatırladır. Hər bir dindarı inandırmağa çalışırdılar ki, katolik kilsəsi - sarsılmaz və yenilməz bir qayadır, bu qayaya arxalanan yeganə Allah kilsəsi - katolik kilsəsi qurulub.

Müsəlman dünyasının da islahə ehtiyacı olduğunu Ə. Ağaoğlu dəfələrlə məqalələrində qeyd edirdi. Onun bu görüşləri daha çox panislamizm cərəyanı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, panislamizm islami dəyərlər və Avropa düşüncə tərzini özündə ehtiva edirdi. Eyni zamanda İslama qarşı müstəmləkəçi dövlətlərin düşünülmüş siyasətinə qarşı mübarizəni də vacib hesab edirdi. Müstəmləkəçi dövlətlərin Şərq dünyasının inkişafında qoyduğu əngəlləri göstərməklə yanaşı, Ə. Ağaoğlu öz xalqının, millətinin geriliyini tənqid etməkdən çəkinmirdi. Bu yolda C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ə. B. Haqverdiyev, Ü. Hacıbəyov kimi görkəmli ədəbi simalar da öz millətinin çatışmazlıqlarını ədəbi-bədii təfəkkürün tənqid formaları ilə təsvir edirdilər. Onlardan fərqli olaraq Ə. Ağaoğlu yalnız arqument və faktlara əsaslanaraq çıxış edirdi. Özü də bu fəaliyyətə adları çəkilən ədiblərdən xeyli əvvəl başlamışdı. O, araşdırmalarında çox doğru olaraq sosioloji, kulturoloji, sosial-psixoloji və psixoloji amilləri Qərb-Şərq müstəvisində müqayisəli şəkildə verirdi. Xristian və islam dinlərinin hər birinin Qərbdə və Şərqdə insan həyatına nüfuz etməsini

yaxşı anlayaraq, publisist bu mənəvi atributların rolunun yüksək olduğunu qeyd edirdi. Amma bu məsələdə də, dini mənlilik məsələsində Ə. Ağaoğlunun fikrincə, Şərqlə Qərbdən xeyli geridə qalırdı.

Nəticə

Ə. Ağaoğlu ədəbi-tənqidi axtarışlarında istər dil, istərsə də din, dövlət, millət anlayışlarına ümumxalq, ümumbəşəri məfhum kimi yanaşırdı. Tənqidçinin Qərb və Şərqlə qarşıdurmasına aydınlıq gətirməsi, vahid dünyəvi mövqedə dayanması, xalqın ədəbi-bədii dünyagörüşünün inkişafına xidmət edən ideyalar idi. O, həllində, milli-mədəni intibahın cəmiyyətdəki problemlərin həllində, yaranmasında, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasında ədəbi-bədii fikrin böyük rol oynayacağına bütün qəlbi ilə inanırdı (Mirəhmədov, 1984). Ə. Ağaoğlunun XX əsr ədəbi-bədii dünyagörüşünün inkişafında göstərdiyi ən böyük xidməti bundan ibarət idi ki, tənqidçi hansı mövzuya toxunmasından asılı olmayaraq, mütləq müasir oxucuların tələblərini nəzərə alır, ədəbiyyatın müasir həyatla səsleşdiyi məqamlara aydınlıq gətirirdi. Tənqidçi araşdırmalarında həyatiliyi, gerçək həqiqətləri, obyektiv reallıqları ön plana çəkir, real həyatı ətraflı təsvir edə biləcək bədii sənət nümunələrinə üstünlük verirdi. Məhz onun kimi ziyalıların sayəsində müasir ədəbi prosesə mane olan təqlidçilik, ideyasızlıq, köhnəni təkrarlayan epiqonçuluq kimi problemlər XX əsrin əvvəllərində qismən də olsa həllini tapdı. Təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Qərb və Şərqlə dünyasının ictimai mühitində baş verən hadisələrə münasibət bildiren tənqidçinin yaradıcılığı xalqımızın mədəni-mənəvi inkişafında mühüm rol oynayıb. Buna görə də, indiyənədək aktual olaraq qalan Ə. Ağaoğlu irsi hər zaman diqqət mərkəzindədir. Çağdaş ədəbi proseslərin və XX əsr ədəbi-tənqidinin yaradıcılarından olan Ə. Ağaoğlunun elmi-tənqidi müasir ədəbiyyatımız mətbuatımız üçün ideal bir örnekdir. Ə. Ağaoğlunun publisistikası çox zəngin, mövzu və problemlə əhatəli və dolgundur. Onunu yaradıcılıq nümunələri müəllifin dərin müşahidələrindən, bu gün üçün də maraqlı görünən mülahizələrindən xəbər verir. Ə. Ağaoğlu Azərbaycan ictimai fikrinə görkəmli filosof, gözəl publisist və fədakar insan kimi daxil olmuşdur. Müəllif qazandığı bilik və bacarıqlardan bəhrələnərək yaradıcılığında maarifçilik prinsipini önə çəkmişdir. Belə bir nəticəni də qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanın müasir publisistləri məhz klassik məktəb nümunələrinə söykənməklə ümumxalq rəğbətini qazanan, müstəqilliyimizin tam formalaşmasına təkan verən yaradıcılıq işi görməkdədir.

Ədəbiyyat

(16 Nisan 1906). *İrşad qəzeti*.

(23 Mart 1901). *Gazeta Kaspiy*.

(N-255-262, 1899). *Kaspi qəzeti*.

Agayev, A. (1903 Ağustos 13). *Papstvo*. Kaspiy.

Agayev, A. (1900 Nisan 21). *Polozheniye musul'manskikh narodov*. Kaspiy.

Ağayev, Ə. (1906 Nisan 16). *Dəbistan jurnalı*. Kaspi nəşriyyatı.

Axundov, N. (1980). *Sənədlərin dili ilə*. Azərbaycan SSR dövlət nəşriyyatı.

Ə. Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri. (2006). Nurlan nəşriyyatı.

Hüseynov, Ş. (2005 avqust 6-12). Ə. Ağaoğlunun dünya görüşü. Günayqəzeti.

Hüseynova, Ü. (2006). *Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri*. Nurlan nəşriyyatı.

Hüseynzadə Ə. (1906 mayıs 18). *Dəbistan jurnalı haqqında*. Kaspi qəzeti.

Mirəhmədov, Ə. (1984). *Əhməd Ağaoğlu, Fikrin karvanı*. Yazıçı nəşriyyatı.